

I UVOD:

MAPIRANJE ŽENSKOG SUBJEKTIVITETA U VAKUUMU PARADOKSA PARASUBJEKTNOSTI

1.1. Uvodne odrednice: područje ženskog kao mesto kontinuiranog istraživanja

Područje *ženskog* može se najšire definisati kao određeni imaginarni, tekstualni i kulturalno (pro)izvedeni značenjski prostor unutar koga se konceptualni okvir rodnosti ukazuje u svom idejnom, opažajno-interpretativnom, aplikacijskom i/ili izvedbenom kontekstu te koji se, bivajući na taj način postavljen u područje pojmovno-inteligibilnog, distribuira kroz kulturalni prostor postupkom imenovanja, prepoznavanja, internalizacije i prozivanja *ženskog* kao područja u kome se ženski subjektivitet oformljuje i konstruiše kao ženski. Međutim, pitanje ženskog nije samo pitanje *žene* kao tela koje je internalizovalo i usvojilo ženski rodni identitet; pitanje ženskog kompleksno je pitanje koje pokreće i ispituje širu problematiku rodnosti koja je, kao koncept, svakako jedan od stubova identitetskih odrednica subjektiviteta koji biva formiran u datoj kulturi. Prostor ženskog je prostor koji ukazuje na otvaranje diskusije o ukupnosti koncepta rodnosti – onakvog kakvog ga poznajemo kroz društvene i kulturalne prakse govora, čitanja/pisanja i prikazivanja. Bivajući oformljena i repetitivno distribuirana kroz društveno-kulturalne prostore putem izgovaranja, upisivanja, prepoznavanja i reprezentovanja, rodnost je uvek *izvedbena praksa*,¹ što na svojevrsan način otvara pitanja stalno prisutnog potencijala ne samo fiksiranja i ponavljanja, već i aktivne reinterpretacije rodnih okvira u kontekstu novih izvedbi (bilo u izvedbenim prostorima umetnosti ili u širim življenim izvedbenim prostorima), čime se rodnost razotkriva i kao konstrukcija koja opstoji u jezičkim, kulturalnim i društvenim sistemima funkcionisanja. Takvo mapiranje rodnosti kao društveno konstruisane izvedbe

¹ Butler, Judith, *Gender Trouble*, Routledge, New York, London, 1990.

nadalje otvara mnogobrojna pitanja mogućnosti rada na razotkrivanju njene kodiranosti u društvenim i kulturalnim značenjskim odrednicama, i, posledično, rada na rešifrirajućim ili dekonstrukcijskim postupcima koji bi dalje vodili ka raznovrsnim interventnim praksama u domenima ovog društvenog fenomena.

Rodnost je, pre svega, data već u jeziku samom i usvaja se putem i posredstvom usvajanja jezika kao šematski orodnjenog okvira koji nudi gotove oblike kulturalno raspoznatljivih rodnosti.² Rodnost je tako uspostavljena kao mandatorna kulturalna kategorija uzglobljena u strukturu jezika kao takvog. Međutim, rodnost nije samo gotov konstrukt, finalni društveni proizvod koji je *reč*, *slika* ili *pojam* jednostavno otvoren procesu dekonstrukcije i reinterpretacije. Rodnost je fenomen utkan u jezik i istkan jezikom samim, dakle, rodnost je *prostor* izvođenja i delovanja (p)ostvarivan u jeziku, što dodatno ukazuje na kompleksnost bavljenja pitanjima roda u domenima teorijskih praksi.

Kada je reč o ženskosti kao rodnosti izgrađenoj unutar mehanizma jezika,³ iako je ona definisana određenim imeničko-rodnom i zameničkim poljem (u srpskom jeziku: *ona*), ona u simboličko-značenjskom smislu (koga jezik ustanovljava i proizvodi putem uvezanosti označiteljā u lanac⁴) nije *ekivalent* mestu muške rodnosti u jeziku. Naprotiv – element muške rodnosti se u jeziku upostavlja kao *generički* (sledeci šemu patrijarhalno ustanovljene mreže društvene moći koja dati jezik pothranjuje i aplikativno [p]ostvaruje),⁵ a ženskost biva strukturirana ne ni kao njegov opozit, već upravo radikalno drugačije, kao radikalno Drugo – kao njegov *negativitet*.⁶ Čitava struktura biva usložnjena takvom uvezanošću sistemskog i aplikativnog svojstva jezika koja odaje nerazdvojivost datih dimenzija – drugim rečima, apstrakcija jezičkog sistema uvek je već (i) aplikativna, dok aplikacija jezičkog sistema, uslovljavajući materijalnu proizvodnju njegovih značenja, (p)ostvaruje njegovu apstraktnu dimenziju u sistemu življenog iskustva.⁷

Kako je mesto ženskosti u jeziku (a time i u kulturi koja ga izgovara i koja je jezikom izgovorena) mesto negativiteta, uklonjenosti, izrečenosti ali istovremeno i neizrecivosti (bivajući negativitet, ono je izrečeno jedino kao negativna osnova na kojoj se gradi pozitivistički izvedeni autoritet maskulinog u jeziku), ženskost se otkriva kao *paradoksalno mesto jezika* (i kulture!), mesto koje je uvek istovremeno i unutar i izvan pojmovno-simboličkog kulturalnog dosega.⁸ U takvom sistemu ženskost funkcioniše

² Cavallaro, Dani, *French Feminist Theory – An Introduction*, Continuum, London, New York, 2003.

³ Više o sistemu samog mehanizma izgrađivanja i (p)ostvarivanja rodnosti u jeziku biće rečeno tokom dalje razrade rada.

⁴ Lacan, Jacques, *The Psychoses – The Seminar of Jacques Lacan*, Book III, 1955-1956, edited by Jacques-Alain Miller, Translated with notes by Russell Grigg, Routledge, London, 1993, 261.

⁵ Ćopić, Hana, „Žene i jezik“, *Neko je rekao feminizam? – Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Žene u crnom, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2004, 216-226.

⁶ Za datu tezu izvedenu u terminima lakanovske teorijske psihoanalize pogledati na primer, teoretizaciju mesta *ženskog* koju izvodi Agacinski, Sylviane, „Versions of Difference“, *Contemporary French Feminism*, edited by Kelly Oliver and Lisa Walsh, Oxford University Press, Oxford, 2004, 32-55, 49.

⁷ Više o datim konceptima biće reči tokom samog rada.

⁸ O ovim konceptima biće više reči u daljem toku rada.

kao mesto ne-sasvim-saznatljivosti, kao mesto svojevrzne izuzetosti (i izuzetnosti!), kao paradoks parabivanja⁹ i kao mesto relativiteta iz koga se falogocentrični¹⁰ modus jezika upravo može sagledati kao *tek jedna od mogućnosti* jezičkog. Drugim rečima, u govoru ženskog subjektiviteta, govoru onog subjektiviteta koji ne spoznaje falogocentrično strukturirani jezik kao apsolut izrecivosti nalazi se prostor za postavljanje pitanja o strukturiranosti jezika kao takvog, a posledično i za otvaranje pitanja mogućnosti njegove restrukturacije.

Teoretičarke francuskih feminističkih teorijsko-psihoanalitičkih poststrukturalističkih platformi uvode koncept *ženskog pisma* kako bi definisale uvek potencijalno interventne i restrukturirajuće prakse u jeziku koje uključuju *govor ženskog tela u pismu*, upisivanje ženskog tela u pismo. *Žensko pismo*¹¹ je, stoga, koncept koji podvlači važnost teorijske diskusije o relacijskom odnosu telesnosti i tekstualnosti u jeziku. Naime, iza svakog govorećeg subjektiviteta¹² stoji *telo* koje ga nosi i koje ga reprezentuje za dati govorni kontekst. Ili pak, *ispred* svakog tela i umesto/za njega pod maskom subjektiviteta govori jezik koji zastupa dato telo/subjektivitet u datom kontekstu, koji izvodi njegovu govorničku poziciju i koji ga smešta u okvire saznatljivog/raspoznatljivog/društveno ili kulturalno inteligibilnog. Telesnost i tekstualnost stoga su neodvojivo uvezane na taj način da telesnost nikada nije čista korporealnost (nekakva korporealnost bez jezika, mišljena odvojeno od jezika ili van jezika), dok jezik ne opstoji u aplikativnoj i performativnoj praksi bez materijalne potpore telâ koja ga izgovaraju, čitaju, pišu, izvode i time (p)ostvaruju. U kontekstu ženskosti kao donekle autsajderskog mesta u kulturi¹³ fenomen telesnosti kao ženske telesno-tekstualne pozicije dodatno je usložen – žena je reprezentovana (jezikom, slikom, simbolom), ali ona nema mogućnost, nema pozicijsko svojstvo da reprezentuje/izgovara/izvodi značenja u punom smislu, budući da svako izgovaranje falogocentričnog jezika vodi (re)uspostavljanju falogocetrične strukture kao takve. No da li je u potpunosti tako?

U domenima teorijsko-psihoanalitičkih platformi¹⁴ iznesena teza ne opstoji kao zaptvorena, *perpetuum mobile* konstrukcija, budući da je domen jezičkog, kao domen Simboličkog samo jedna od dimenzija na osnovu koje subjekt zasniva svoj subjektivitet.¹⁵

⁹ Rose, Jacqueline, „Feminine Sexuality – Jacques Lacan and the *Ecole Freudienne*“, *Sexuality in the Field of Vision*, Verso, London, New York, 2005, 49-82, 64.

¹⁰ Termin *falogocentrično* usko je povezan za teorijske postavke francuskih teorijsko-psihoanalitičkih feminizama poststrukturalističke orijentacije; ovaj termin biće detaljno razrađivan u daljem toku rada.

¹¹ Misli se pre svega na pojam *žensko pismo* (*écriture féminine*) koji uvode i razrađuju Elen Siks (Hélène Cixous), Lis Irigaraj (Luce Irigaray) i Julija Kristeva (Julia Kristeva). Za više detalja pogledati reference date u bibliografskom spisku na kraju rada, a koncept *ženskog pisma* biće detaljno razrađivan i u samom radu.

¹² O konceptu *govorećeg subjekta* koga posebno teorijski razrađuje Julija Kristeva biće više reči u narednom poglavlju rada.

¹³ Ženskost i pozicija ženskosti (subjekta koji je usvaja i internalizuje) zauzima ono mesto koje je u falogocentričnom kontekstu shvaćeno kao meko, nestabilno, slabo, a koje se, međutim, razotkriva kao isključeno iz date konstrukcije upravo na prethodno izrečenim temeljima i premisama.

¹⁴ U narednom potpoglavlju objašnjavam razloge uzimanja psihoanalitičkih i teorijsko-psihoanalitičkih hipoteza kao početnih hipoteza kada je rad sa teoretizacijom mesta ženskosti u pitanju.

¹⁵ U lakanovskoj teoriji jezika i subjektiviteta, osim Simboličkog, postoje još dva domena: Imaginarno i Realno. Svi pojmovi biće detaljnije razrađeni kroz sam tok rada.

Subjekt se potvrđuje kao subjekt tek kada prepozna njemu namenjeno (rodno, rasno, klasno i drugo statusno, *izgovaračko*) mesto u jeziku i u takvoj konstelaciji subjekt nikada nije savršen, nikada nije *završen*. Subjekatska pozicija, dakle, nije imanentna telu koje je nosi/izgovara, odnosno, telu koje je takvim jezikom izgovoreno;¹⁶ subjekt stoga nije subjekt *po sebi* (što važi i za njegovu rodnost!), i takav subjekt mora iznova i iznova uspostavljati govorni/čitalački/spisateljski akt kako bi održao iluziju čvrstine svojih granica unutar Simboličkog i iluziju čvrstine i neprikosновенosti Simboličkog samog.

Na koji način ovo otvara mogućnosti istraživanja novih/drugačijih prostora/opcija jezičkog koje bi posledično dovele i do novih poredaka moći/znanja u kontekstu izgovaranja, istraživanja i *pisanja* jezika iz domena ženskosti/ženskog tela?

Ukoliko je jezik neraskidivo vezan za aspekt materijalnog/aplikativnog, njegovo (p)ostvarivanje u direktnoj je relaciji sa aktom njegovog delovanja (pisanja, upisivanja, ispisivanja) u domenima tekstualno-telesnog *iskustva* subjekta. Pisati/govoriti (telom) u diskursu stoga nije samo simptom pristajanja na zakone jezika; u pitanju je i akt *pobune* tela subjekta u jeziku (akt otpora označitelju).¹⁷ Telo piše u jeziku i telo piše jezikom – nema drugog načina; no upravo je područje jezika, kako je u datom nizu teza pokazano, ujedno i područje aktivnog *delovanja*.¹⁸

U svojoj specifičnoj, uvek-već kritičko-analitičkoj parapoziciji unutar i van falogocentrične strukture jezika, žensko telo je ono koje neminovno *prestupa* svojim upisom, ono koje svojim pokušajima da govori dezorijentiše falogocentrično, bivajući ono što u njemu nije predviđeno drugačije do zadatim konceptom (ženskosti) koji ga istovremeno briše, uklanja iz datog poretka. Pisati *žensko pismo* stoga je uvek interventni akt, istraživački akt, pregovarački akt, akt pokušaja uspostavljanja specifičnog *dijaloga* sa falogocentričnom normom jezičkog, akt uspostavljanja dvostrukih, trostrukih, n-tostrukih modusa i potencijala govora. U datom smislu se kontinuirano izvođenje *žen-skih pisama* kao ispisivanje novih, *drugih* opcija pisma ukazuje kao jedna od ključnih strategija koja može voditi do novih interpretacija mapiranja ženskog tela u društvenim i kulturalnim tekstualnim prostorima.

¹⁶ Cavallaro, *Dani, French Feminist Theory – An Introduction*, op. cit.

¹⁷ Više o pojmu *označiteljska praksa* koji uvodi Julija Kristeva, a koji objašnjava ovu vrstu otpora biće reči u daljem toku rada.

¹⁸ Detaljnija razrada navedenih teza i propratna argumentacija biće pružena kroz dalji tok rada.

1.2. Psihoanaliza i teorijska psihoanaliza kao domeni *odakle*: pitati se o konceptu rodnosti i rodnjenih poredaka moći sa mesta *razlike*

„...’Bivanje u svetu’ uvek-već znači ’bivanje orodnjenim’, tako da, ukoliko ’ja’ nisam orodnjena, ’ja’ uopšte i nisam.“¹⁹

Navedeni citat Rozi Braidoti (Rosi Braidotti) direktno suočava sa pitanjem orodnjenosti/orodnjavanja (i) tela čiji presek, odnosno tačka komunikacije i otpora rezultiraju konceptom „ja“ na čijem temelju i sa koje pozicije subjekt govori, odnosno, sa jedne strane, aktivno postaje (neprestano se rekonstituišući u govoru i putem govora), a sa druge strane se gotovo pasivno prepoznaje u jeziku istovremeno ga reprodukujući i obnavljajući iluziju čvrstine njegove konstrukcije, odazivajući se na diskurzivno uzglobljene tekstualne formacije koje se upisuju u telo koje ga nosi (koje nosi subjekt ili pak, koje subjekt nosi i omogućava njegovu smislenost u datom društvenom poretku?) kao složenost njegovih identiteta, kao složenost mesta u jeziku koja ujedno određuju i (ne)mogućnost komunikacijskog domašaja datog subjekta u tekstualnom prostoru, kao i (ne)mogućnost intervencije i subverzije teksta-dakle-jezika-dakle-življene situacije datog tela koje ne može postojati van jezika.²⁰

Telo je, dakle tekst, čak i ako neki njegov gotovo uhvatljiv (nikada uhvatljiv!), no ipak nepojmljiv aspekt „beži“ iz slike, iz reči, iz reprezentacije, iz efekta življene realnosti. Odbeglost datog elementa upravo je ono što strukturira subjekt koji o telu (može da) govori²¹ – u tome je fundamentalni paradoks subjektiviteta i koren njegove zarobljenosti u *tekstualnom*, gde je telo (telo kao prvi i krajnji kontakt sa Realnim) kao takvo odbačeno u korist internalizacije *jezičkog tela* – supstituta za karnalno telo koji ujedno postaje i njegov jedini modus u domenu socijalno inteligibilnog.²² Na ovaj način karnalno telo postaje mesto raspada subjektiviteta, mesto radikalne drugosti od subjektiviteta, mesto koje privlači pažnju teksta i

¹⁹ Braidotti, Rosi, „The Politics of Ontological Difference“, *Between Feminism and Psychoanalysis*, edited by Teresa Brennan, Routledge, London and New York, 2002, 89-105, 92. Svi navodi preuzeti iz bibliografskih jedinica štampanih na engleskom jeziku prevedeni su od strane autorke ovog teksta, a u navodima su zadržani kurzivi koji se pojavljuju u originalu, osim ako nije naznačeno drugačije. Prevodi na hrvatski jezik direktno su preuzimani i implementirani u rad u neizmenjenom obliku.

²⁰ Prema Žaku Lakanu (Jacques Lacan) i teorijsko-psihoanalitičkim teorijskim postavkama ne postoji tako nešto kao što je preddiskurzivna ili vanjezička inteligibilna realnost koja se može misliti/predočiti van/bez jezika samog (videti, na primer, u Lacan, Jacques, *On Feminine Sexuality – The Limits of Love and Knowledge*, The Seminar of Jacques Lacan, edited by Jacques-Allain Miller, Book XX, Encore 1972-1973, op. cit, 32). Dakako, telo kao biološko telo – mašinerija fiziološki programiranih organa u opni od kože svakako postoji i ne može biti negirano, no posebno je pitanje možemo li *misliti* takvo telo van sistema jezika kojim ga opisujemo i oslovljavamo, kao i da li bi takvo telo bez/van jezika, ukoliko bi se do njega uopšte moglo i doći, bilo od ikakve semiotičko-značenjske vrednosti za subjekt koji bez jezika ne postoji, koji praktično tek biva formulisan u jeziku kao takav, a koji i postavlja pitanje o značenjskostima fundamentalnim za njegovo postojanje.

²¹ Lacan, Jacques, *The Seminar of Jacques Lacan – The Ego in Freud’s Theory and the Technique of Psychoanalysis*, Book II, 1954-1955, edited by Jacques-Alain Miller, Translated by Sylvana Tomasellie with notes by John Forrester, W. W. Norton & Company, New York, London, 1991, 223.

²² Više o paradoksalnosti subjektiviteta kao takvog u području definisanja istog u relacijama lakanovskog Simboličkog, Imaginarnog i Realnog biće rečeno u narednom potpoglavlju rada.

pogleda ukazujući na hijatus u srži ne samo subjektiviteta, već i jezika samog. Karnalno telo postaje mesto *zazora*²³ i pitanja, odnosno mesto ka čemu jezik ukazuje i mesto odakle/iz koga/sa koga jezik (počinje da) biva govoren, otkrivajući ultimativni užas krhkosti granica jezika i tekstualnosti u kojoj subjekt zadobija i (misli da) ima smisao.

Telo se, dakle, ne može misliti bez/van jezika, a ipak iz njega uvek-već izmiče bivajući tako u nerazrešivoj (i tim više nerazrešivoj koliko je ona za njega formativna) tenziji sa tekstualnošću koja ga (za nas/pred nama) i izvodi. Jezik odaje neophodni efekat celinskosti²⁴ samo po ceni odbacivanja karnalnog u korist tekstualnog tela. Paradoksalno, karnalno telo,²⁵ telo kao ostatak-van-jezika, telo kao Telo koje se nalazi u srži svakog pitanja o subverziji ili mogućnosti subverzije/transformacije/izmene jezičkog/tekstualnog/(s)misaonog/socijalnog poretka može se mapirati i interpretirati upravo jezikom – preciznije, kroz jezičko-semantičke iskorake, slabosti i rasipanja tokovitosti (iluzije!) tekstualne sintakse.²⁶ Pitanje odnosa tekstualnosti i telesnosti je, dakle, pitanje (rasipanja konzistentnosti) jezika. Pitanje subverzije datog tekstualnog sistema je takođe pitanje intervencije u sistemu jezika samog/jezikom samim. Tekstualnost i telo su, dakle, neraskidivo isprepletani i povezani upravo tenzijom između tela i jezika, odnosno, otporom koji takvo telo proizvodi pod efektom upisa označitelja u njega.²⁷

Telo subjekta nije unimorfno jezičko telo – ono je i (ono je, pre svega) *orodnjeno* telo – upravo na to i upućuje citat preuzet od Rozi Braidoti sa samog početka teksta i ta diferencijacija upravo upisuje telo u specifičnu govornu, jezičku, identitetsku i *sistemsku*²⁸ poziciju. Specifična anatomija tela daje samo osnovu za morfološko preznacavanje tela,²⁹ odnosno za upisivanje razlike u tela, razlike koja se čita kao polno-rodna

²³ Više o konceptu *zazornog* (*abjektnog* - *abject*) koji postavlja i razvija Julia Kristeva u Kristeva, Julia, *Powers of Horror – An Essay on Abjection*, Columbia University Press, New York, 1982. biće reči u daljem toku rada.

²⁴ Efekat koji je bitan kako bi se održala iluzija subjekta kao nerazrušive, samorazumljive i samopostojane celine!

²⁵ Karnalno (prema lat. *carnalis* – koje se odnosi na telesno kao fizičko, fiziološko, materijalno, *mesno* utemeljeno, pojmljeno ili organizovano) je termin koji će u radu označavati onaj aspekt telesnog koji *otpada/ispada* iz tekstualnog ili jezičkog, otkrivajući/podsećajući na telo/telesno kao materijalno nasleđe fiziološke organizacije biološkog organizma.

²⁶ Upravo od ove teze polazi i osnova psihoanalitičke misli već od Sigmunda Frojda (Sigmunda Freud), što se dalje razrađuje i primenjuje u teoretizacijama pitanja koje postavljaju Žak Lakan, kao i francuske feministkinje psihoanalitičkog poststrukturalizma Lis Irigaraj (Luce Irigaray), Elen Siksu (Hélène Cixous) i Julija Kristeva (Julia Kristeva) čije teze čine okosnicu hipoteza ovog rada. Ključne jedinice literature korišćene za traženje rešenja za pitanja koje ovaj rad postavlja date su na kraju teksta, u bibliografskom spisku.

²⁷ Više o upisu označitelja u telo u kontekstu falogocentričnih osa orijentacije biće rečno u delu teksta koji će se specifičnije baviti mapiranjima paradoksalnosti (ne)postojanja ženskog tela u falogocentričnoj strukturi Simboličkog.

²⁸ Sistemsku, jer je u pitanju pozicija unutar datog sistema (jezika) i sistemsku, jer je data pozicija zapravo specifičan sistem organizacije upisa označitelja u telo koje telu i daje određenu, subjekatsku orodnjenu poziciju (suštinski, subjekatske pozicije i nema bez orodnjene subjekatske pozicije).

²⁹ Irigaray, Luce, „Women’s Exile“, *Ideology and Consciousness* 1, 1977, 64, citirano u Grosz, Elisabeth, *Sexual Subversions – Three French Feminists*, Allen & Unwin, St. Leonards, 1989, 111.

razlika, razlike koja se čita i koja čita³⁰ – odajući sasvim različitu uzglobljenost muškog i ženskog³¹ tela-subjekta u sistem jezika i njegovih efekata u življenoj realnosti.

Iako su kategorije polnosti i rodnosti često tematizovane i objašnjavane kao sasvim zasebne i, čak, nezavisne kroz različite feminističke studije i kritike,³² u samom jeziku koji je, kako je to pokazano, neodvojiv od tela kao takvog, one su izvedene kao isprepletana mreža tela (socijalno-konstrukcionistički definisanog kao polnost) i teksta (socijalno-konstrukcionistički definisano kao konstrukt rodnosti). Drugim rečima, ovako sagledavano, rod nije jednostavno konstrukt „postavljen“ na polno telo kao takvo, već *internalizacija* koncepta/konstrukta/sistema bivanja muškarcem ili ženom (ili trećim, koje kao takvo predstavlja posebnu kategoriju promišljanja) koji potom biva življen kroz aktuelno karnalno (i) tekstualno telo. Međutim, kako internalizacija upravo predstavlja upis tekstualnog označitelja u telo (budućeg/u tom trenutku nastajućeg) subjekta i kako ona, kao takva, predstavlja *proces* koji se obnavlja i učvršćuje upravo upotrebom jezika samog, polno-rodno strukturiranje subjekta nikada nije samorazumljivo, unapred (pre jezika) dato niti u potpunosti postignuto i završeno³³ – naprotiv; u pitanju je neprestano odvijajuća tenzija između telesnosti i tekstualnosti koja u dato telo upisuje upravo rodnost kao osnovnu kategoriju³⁴ budućeg i opstojećeg „ja“ koje tako, jedino kao orodnjeno, uopšte i može *biti*.

³⁰ „...ako je spolna razlika uvijek IŠČITANA, ona je također TA KOJA ČITA. Čitamo uvijek iz mjesta spolne razlike, to je neizbežno. Drugim riječima, uvijek čita tekst jedan ON ili jedna ONA, učitavajući tako i vlastitu spolnu razliku. (...) Nema bespolnog čitanja, ili monotekstualnog čitanja, jer je razlika istodobno iščitana I čitajuća.“ Cixous, *Hélène* and Jacques Derrida, „Iščitavanja spolne razlike u književnom tekstu – dva monologa“, *Treći program hrvatskog radija* br. 36, Hrvatski Radio, Zagreb, 1992, 171-177, 176.

³¹ Iako potpuno svesna važnosti intervencije *kvir* (*queer*) tela i subjektiviteta u jeziku i življenoj realnosti, za potrebe mapiranja ženskog tela u falogocentričnom kontekstu i prostoru kao jednom od strategija korišćući se interpretacijom relacione strukture muško:žensko (kao A:-A, o čemu će naknadno biti više reči) koja još uvek predstavlja dominantnu okosnicu Zapadnih jezika u kome su i (pro)izvedeni njima pripadajući subjektiviteti.

³² Počevši već od poznate teze Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) da se ženom postaje, a ne rađa (videti u De Beauvoir, Simone, *The Second Sex*, translated by H. M. Parshley, Jonathan Cape, London, 1956), a nastavljajući se sa socijalno-konstrukcionističkim studijama feminizma, pol je tumačen kao biološka – telesna datost, dok je rod teorijski bio viđen kao društveni i socijalni konstrukt – izvesna zadatost rodne uloge koja se društveno pripisuje datom telu koje tako postaje rodno „muško“, „žensko“ ili treće [što je, kao mogućnost, i dalje dostupno samo u *kvir* društvenim, jezičkim i semantičkim praksama, ali ne i u zvaničnim i većinskim jezicima]).

³³ Ista teza je iznesena i u Rose, Jacqueline, „Introduction – Feminism and the Psyche“, *Sexuality in the Field of Vision*, Verso, London, New York, 2005, 1-24, 7.

³⁴ Osnovnu, jer je jezik, putem koga i u kome je subjekt i oformljen, u svojoj sistemskoj suštini orodnjen – binarno strukturiran i postavljen oko dva rodna modela.

1.3. Suodnoženja feminističkih, postfeminističkih, psihoanalitičkih i teorijsko-psihoanalitičkih pozicija

U svojim studijama internalizacije društvenih normi i otpora subjekata prema istima usled čega se unutar subjektiviteta stvara tenzija koja biva ispoljavana u vidu simptoma,³⁵ Sigmund Frojd (Sigmund Freud) dolazi na sam prag tvrdnje da kategorija polnosti ne korespondira sa kategorijom rodnosti, odnosno, da određena anatomija tela ne ukazuje na nužnost ispoljavanja datog, a ne nekog drugog koncepta rodnosti, time upućujući na to da rodnost nije esencijalistički uvezana uz telo, već da je u pitanju koncept koji se tokom odrastanja usvaja ili ne usvaja, u kom slučaju može proizvoditi drugačije vidove seksualnosti ili rodnosti u odnosu na one koje su u datom trenutku društveno prihvatljive i podržane.³⁶ Sigmund Frojd je, zapravo, od samog početka razvijanja teorijske i aplikativne prakse psihoanalize jasno dao do znanja da „...psihoanalizu moramo držati podalje od biologije“³⁷ odnosno, da psihoanaliza nije studija bioloških/esencijalistički postavljenih *datosti*, već studija interpretacije (biološke) telesnosti iz domena društveno-normativne kodifikovanosti, odnosno efekat učenja i internalizovanja društvenih konceptata koji putem dominantnih diskurzivnih delovanja bivaju promovisani u fundamentalnu osnovu poimanja.³⁸ Psihoanaliza, dakle, nije niti studija o polnosti, niti studija o rodnosti, već analiza koja preseca obe pomenute kategorije.³⁹

Bliska, iako uvek tenziona uvezanost feminizama i psihoanalize vidljiva je već u antiesencijalističkim osnovama obe teorije, koja kod feminizama biva prouzrokovana težnjom za oslobađanjem ženskog tela od balasta „biologije kao sudbine“⁴⁰ dok se u psihoanalitičkim studijama otkriva kroz analizu subjekata koji su pokazivali poteškoće u

³⁵ „Simptom zauzima mesto potisnutih procesa koji ne dospevaju do svesti, odnosno, koji reprezentuju transformaciju (‘konverziju’) datih procesa.“ Freud, Sigmund, „Freud’s Psycho-analytic Procedure (1904)“, *Freud – Complete Works*, translated by James Strachey, Ivan Smith, 2000, 1553-1560. Više o strukturi simptoma biće rečeno u daljem toku teksta.

³⁶ Freud, Sigmund, „The Psychogenesis of a case of Homosexuality in a Woman (1920)“, *Freud – Complete Works*, translated by James Strachey, Ivan Smith, 2000, 3835-3860.

³⁷ Freud, Sigmund, pismo upućeno Carlu Miller-Braunschweigu, 1935, citirano u Mitchell, Juliet, *Women, The Longest Revolution – On Feminism, Literature and Psychoanalysis*, Pantheon, New York, 1984, 249, 272. Takođe, u kontekstu lakanovske i postlakanovske teorijsko-psihoanalitičke škole „...ljudsko biće je ljudsko upravo u tačkama u kojima je odsečeno od sopstvene biologije.“ Gallop, Jane, „Moving Backwards or Forwards“, *Between Feminism and Psychoanalysis*, edited by Teresa Brennan, Routledge, London and New York, 2002, 27-39, 35.

³⁸ Malson, Helen, *The Thin Woman – Feminisms, Post-structuralism and the Social Psychology of Anorexia Nervosa*, Routledge, London, New York, 2005, 10.

³⁹ Brennan, Teresa, „Introduction“, *Between Feminism and Psychoanalysis*, edited by Teresa Brennan, Routledge, London and New York, 2002, 1-23, 20.

⁴⁰ Ova tendencija javlja se sasvim sigurno, iako možda ne toliko eksplicitno artikulisano u teorijskom smislu već kod feministkinja prvog talasa, a potom i kod Simon de Bovoar u De Beauvoir, Simone, *The Second Sex*, op. cit. što biva dalje razrađivano posebno u kontekstu feminizama drugog talasa čiji je jedan od osnovnih pokretačkih motiva upravo otpor unapred pripremljenoj domestifikovanoj poziciji žene u sistemu patrijarhata u koji žena upada i za njega biva pripremana praktično od samog trenutka rođenja, čime se biološko, naizgled, svodilo i poistovećivalo sa „sudbinskim“, odnosno tumačilo kao urođena željena „normalna“ (očekivana!) životna putanja žene.

prihvatanju društvenih normi i odigravanju njima namenjenih društvenih uloga. Drugim rečima i u ovom svetlu, ispunjavanje društvenih normativa od strane subjekata nije posledica nekakve „prirodne“, urođene težnje koja je u subjektu prisutna od samog početka (što bi, zapravo, značilo od trenutaka koji prethode subjektivom prepoznavanju u jeziku koji date norme i nosi u vidu kriptičnih, aluzivnih, forsiranih ili izostavljenih elemenata i relacija u govoru i pismu), već produkt duboke internalizacije društvenih normi čija se konstruisanost i imputiranost subjektu otkriva tek putem „grešaka“ u povratnoj jezičkoj i tekstualnoj komunikaciji koje subjekt u nemoći (apsolutnog) prekrivanja potisnutog otpora proizvodi. Ovakve „greške“, odnosno prekidi fluksa jezika i tekstualne premreženosti tela mogu podrazumevati greške u govoru – zastajanje, mucanje, lapsuse, akontekstualne asocijacije čija forma izlazi na videlo u trenutku naizgled slučajnih slovnih ili sintaktičkih permutacija, kao i telesne ili fiziološke probleme (konvulzije, nekontrolisani pokreti, anestezičnost pojedinih delova tela i slično).⁴¹

Ni psihoanaliza ni feminizmi se, dakle, ne zaustavljaju na pukoj deskripciji socijalne situacije (podređenosti žena ili društvenih normativa) ili na nekakvoj preskripciji (upućivanju na smerove i potrebe daljih delovanja kako bi se postigla očekivana/željena/trazena ravnoteža), već je njihov cilj temeljna teoretizacija, razotkrivanje i demaskiranje – raskrinkavanje fantazmatičnih struktura⁴² koje subjekt drže u iluziji vezanosti za određeni, društveno očekivani modus ponašanja. U pitanju su, dakle, *ne definicije* koje psihoanaliza ili feminizmi pružaju, već *teoretizacija geneze datih definicija* ponuđenih subjektu u procesu njegovog konstituisanja, rekonstituisanja i potvrđivanja u jezičko-tekstualnoj realnosti.⁴³ Drugim rečima, u centru pažnje su, kako kod psihoanalize, tako i kod feminizama, *otpori* zatom identitetu pre nego identitet sam,⁴⁴ što pažnju skreće sa deskriptivne na subverzivnu ravan, odnosno, dovodi u fokus pitanje mogućnosti i značaja transgresije, reformacije i subverzije zadatog sistema.

Psihoanaliza, kako i sam Frojd naglašava, ne nudi *lek* za problem sa kojim se subjekt bori, već, učeći pre svega iz diskonekcija u izgovaranom pismu subjekta a ne učeći subjekt kako da reuspostavi date poveznice,⁴⁵ daje subjektu priliku da, verbalizujući konkretan problem ili njegove fragmente, razume datu diskonektovanost i tenziju prouzrokovanu njome, odakle može samostalno delovati po pitanju eventualnog razrešavanja iste.⁴⁶ Razrešavanje, dakle, dolazi iz *razumevanja* (teorijsko-sistemske postuliranosti jezika i/ili društva), a ne iz prvostepenog jednostavnog revolucionarnog odbijanja društvenog poretka, a sam poredak se konkretno može analizirati, pa i

⁴¹ Za više o ovim fenomenima videti Freud, Sigmund and Joseph Breuer, *Studies On Hysteria*, translated by James Strachey, Basic Books, 2000.

⁴² Rose, Jacqueline, „Feminine Sexuality – Jacques Lacan and the *Ecole Freudienne*“, *Sexuality in the Field of Vision*, op. cit, 49-82. 56.

⁴³ Ibid, 81.

⁴⁴ Rose, Jacqueline, „Femininity and its Discontents“, *Sexuality in the Field of Vision*, Verso, London, New York, 2005, 83-103, 91.

⁴⁵ Rose, Jacqueline, „Feminine Sexuality – Jacques Lacan and the *Ecole Freudienne*“, *Sexuality in the Field of Vision*, op. cit, 80.

⁴⁶ Geerts, Evelien, „Luce Irigaray: the (Un)Dutiful Daughter of Psychoanalysis. A Feminist ‘Moving Through and Beyond’ the Phallogocentric Discourse of Psychoanalysis“, www.academia.edu/403078/luce_irigaray_the_un_dutiful_daughter_of_psychoanalysis._A_feminist_moving_through_and_beyond_the_phallogocentric_discourse_of_psychoanalysis, 19. V 2013, 10.

subvertirati samo i upravo sredstvima datog poretka: „Moć se može preobraziti samo unutar moći, i ta promena može se izvršiti (i izvršava se) samo njenim sopstvenim operacijama.“⁴⁷

Moguće da je ovakva hipoteza bila uzrok delimičnom i mestimičnom nerazumevanju kanona psihoanalize i kasnije lakanovske teorijske psihoanalize od strane feminističkih teoretičarki, posebno onih koje su delovale u okviru drugog talasa feminizma. Naime, posebno u feminizmima drugog talasa anglosaksonskog govornog prostora Frojdova teorija *dešifrovanja* i, time, *dijaloga* sa patrijarhalnom sociopsihološkom strukturom, kao i Frojdove teze o ženskom identitetu kao relacionom identitetu formiranom ne zasebno, već u odnosu na muški polno-rodni identitet kao dominantni i željeni identitet bila je interpretirana ne samo kao nedopustiva za aktuelne težnje feminizama ka pozitivističkoj društvenoj reprezentaciji žena, već i kao paradigmatički primer akademske, medicinske i društvene mizoginije; to se posebno odnosilo na Frojduvu tezu o ženskom subjektivitetu kao *subjektivitetu sa manjkom* (što dalje u lingvističko-semiotičkim okvirima nastavlja Žak Lakan [Jacques Lacan]) i na Frojduvu interpretaciju jednog od osnovnih elemenata (kod Frojda svakako, što i on sam mnogo puta naglašava, nedovoljno definisane) želje žene koju on postavlja i teoretizuje u pravcu želje za penisom (kod Lakana, Falusom kao [njegovim] ultimativnim označiteljem) kao reprezentom društvene (kod Lakana Faličke) moći.⁴⁸ Problem je zapravo orijentisan oko izvođenja ženskog (kao i muškog, što je u ranim feminističkim kritikama II talasa ostalo pomalo nezapaženo!) polno-rodnog i seksualnog identiteta kao relacionog identiteta, strukturiranog u odnosu na Falus (kod Frojda penis, koji je, lakanovski objašnjeno, telesno-tekstualni nikada-dorasli zastupnik Falusa u življenom sistemu realnog⁴⁹) kao dominantni označitelj u psihoanalizi⁵⁰ što, od strane ranih feminističkih teoretičarki drugog talasa feminizma sa anglosaksonskih prostora, često nije bilo shvaćeno kao mogućnost uspostavljanja početnog modela za analiziranje i razumevanje patrijarhata odakle bi se mogle konstruisati strategije za izmene ili intervencije u datom sistemu, već kao svojevrsna preporuka za patrijarhat.⁵¹ Naravno, pojedine teoretičarke feminizma sa anglosaksonskog prostora upravo su davale i sasvim

⁴⁷ Gros, Elizabet, „Istorije sadašnjosti i budućnosti: feminizam, moć, tela“, *R. E. Č. – Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja* br. 59/5, Radio B92, Beograd, septembar 2000, 85-96, 86. Uporediti i Butler, Judith, *Gender Trouble*, op. cit, 93.

⁴⁸ Element faličkog, odnosno Falusa kao ultimativnog označitelja biće detaljno teoretizovan u poglavlju rada koji će se specifičnije baviti konstrukcijama ženskog identiteta i njegovom relacijom sa Falusom/Faličkim znakom.

⁴⁹ Pri čemu je realno poredak konstruisan jezikom/tekstom, dok je Realno sve ono predtekstualno, posttekstualno, potencijalni i uvek zazornim krajičkom prisutni užas konačnog i suštinskog postojanja materije van tekstualnosti koja je inteligibilna za subjekt, i koja ujedno čini subjekt inteligibilnim i mogućim. Realno je, dakle, mesto raspada subjektiviteta.

⁵⁰ Soler, Colette, *What Lacan Said About Women – A Psychoanalytic Study*, translated by John Holland, Other Press, New York, 2006.

⁵¹ Svakako, bilo je i drugačijih feminističko-teorijskih usmerenja. Upravo o takvoj mogućnosti saradnje psihoanalize sa feminizmom govori Juliet Mitchell: „Psihoanaliza nije preporuka za patrijarhalno društvo već analiza datog društva.“ Mitchell, Juliet, *Psychoanalysis and Feminism*, Penguin, London, 1990, XV, citirano u Chaudhuri, Shohini, *Feminist Film Theorists – Laura Mulvey, Kaja Silverman, Teresa de Lauretis, Barbara Creed*, Routledge, Taylor & Francis Group, London, New York, 2006, 18.